SHE’RIY NUTQDA OKKAZIONALIZMLARNING BADIIY ESTETIK VAZIFASI

Umarova Xilolaxon Ilxom qizi
FDU tayanch doktaranti

Annotatsiya
Ushbu maqolada okkozionalizmlar haqida malumot berilgan bo`lib, ularning yasalishi, hosil bo`lishi idiviudalligi va o`ziga xos jihatlari badiiy misollar yordamida ochib berilgan.
***Kalit so`zlar:*** *okkozionalizm, okkozional so`zlar, derivatsiya , morfologik derivatsiya, neologizm, yasama so`z, yasalma, individualizm*

KIRISH

Tilshunoslar okkozionallikka keng ta’rif berishadi. A. I. Smirnitskiy tilning so‘z yasalish tizimida keng qo‘llaniladigan shakllar bo‘yicha yasalishi mumkin bo‘lgan so‘zlar va allaqachon yaratilgan, lekin tilga hali kirib ulgurmagan so‘zlar, deb ta’kidlaydi[15] . G. O. Vinokur potentsial so‘zlarga kerak bo‘lganda paydo bo‘ladigan so‘zlarni o‘z ichiga oladi, deb hisoblagan [16]. O. S. Axmanova okkozionallikni jonli nutqda hali qo‘llanilmagan so‘zdir, lekin uni shu tilda unumli bo‘lgan shakl hosil qilish mumkin, deb hisoblagan. [17]

“Okozzionallik” atamasi tilda mavjud bo‘lmagan, lekin ma’lum lingvistik va ekstralingvistik sharoitlarda adabiy tilga kiritilishi mumkin bo‘lgan so‘zni ifodalash uchungina qo‘llanilishi mumkin.

Ko‘rinib turibdiki, tilshunoslikda "okkozional so‘z" tushunchasining aniq ta'rifi mavjud emas, shuning uchun "yangi so‘z" - "okkozionalizm" nisbati haqida olimlarning ko‘plab fikrlari mavjud. Shuni ta'kidlash kerakki, neologizm va okkozionalizmlarni farqlash kerak. Ushbu atamalarni farqlash uchun quyidagi mezonlarni hisobga olish kerak:

1. Leksik birlikning til yoki nutqqa mansubligi. Neologizmning okkozional va yangi paydo bo`lgan so‘zlardan muhim farqlovchi xususiyati F. de Sossyur tomonidan kuzatilgan til va nutqning qarama-qarshiligiga asoslangan. Neologizm til tizimining hodisasi hisoblanadi.[18] Neologizm va okkozional so‘zlar til tarkibiga kirmagan nutq hodisalari deb ta’riflanadi.

2. So‘z yasalishi mahsuldorligi. Mahsuldorlik neologizmlarning majburiy sifati emas: ular tilning so‘z yasovchi vositalari yordamida paydo bo‘lishi mumkin, lekin hosil bo‘lmagan birliklar ham bo‘lishi mumkin, masalan, boshqa tillardan kelgan. Okkozional so‘zlarga kelsak, ularni tadqiq qilishda ikki xil yondashuv mavjud: leksik va so‘z

[15] Смирницкий А. Объективность существования языка: Материалы к курсам языкознания / Под ред. В. А. Звегинцева. М.: МГУ, 1954.

[16] *Винокур* Г. О. В49. Филологические исследования: Лингвистика и поэтика. —. М.: Наука, *1990 31-с*

[17] *Ахманова* О.С. Словарь лингвистических терминов. *1966. 15-с*

[18] Фельдман Н.И. Окказиональные слова и лексикография 1957. 34

yasalishi. Leksik yondoshuv tarafdorlari tilning lug‘at tarkibiga kirmagan har qanday so‘zni o‘ta-o‘lchovli so‘z deb hisoblashadi. So‘z yasovchi yondashuvga ko‘ra, okkazional va potentsial so‘zlar hamisha hosila bo‘lib, ular so‘z yasalish qonuniyatlariga qat’iy rioya qilgan holda, tuzum hosilalaridan farqli ravishda “nutqda so‘zlovchi tomonidan kerak bo‘lganda shakllangan” mantli hosilalardir. Tadqiqotimizda biz ushbu yondashuvlarning ikkinchisiga amal qilamiz.

3. Til tizimi qonuniyatlariga rioya qilish. Bu yerda neologizm va okkozional so‘zlar o‘rtasidagi eng muhim farqlardan biri yotadi. Yangi paydo bo`lgan so‘zlar yuqori mahsuldor so‘z yasalish turlari shaklida ishlab chiqariladi.

4. So‘z allaqachon shakllangan faqat paydo bo‘lishi mumkin. Okkozionalizm va neologizmlar lug‘atning o‘ziga xos birliklari bo‘lib, muallif tomonidan allaqachon shakllangan va nutqda qo‘llangan yoki hatto tilga kiritilgan (neologizmlar).

So‘z yasash tizimi juda rivojlangan zamonaviy tillarda har yili o‘n minglab neologizmlar paydo bo‘ladi. Odamlar hayotida yangi hodisalar doimo paydo bo‘ladi va shunga mos ravishda ularni chaqiradigan so‘zlar ham paydo bo‘ladi. Ma’lum vaqtdan keyin bu so‘zlar yangilikdan to‘xtaydi va yangi shakllanishlarning bir qismi o‘zining qisqa umrini to‘xtatadi, ikkinchi qismi esa tilda mustahkamlanib, keng qo‘llaniladi va xalq hayotining ajralmas qismiga aylanadi.

Til juda noyob hodisa, uni o‘rganish hech qachon to‘liq bo‘lmaydi. Til taraqqiyotining asosiy sabablaridan biri bu til lug‘at boyligining yangi leksik birliklar bilan doimiy ravishda to‘ldirib borishidir. Har qanday xalqning madaniy boyligi, uning o‘ziga xos an’analari tilida o‘z ifodasini topadi. Hayotimizning turli sohalari qanchalik rivojlangan bo‘lsa, tilda shunchalik yangi so‘z va iboralar tug‘iladi.

Til dunyoni bilish va aks ettirish qurolidir. Voqelikni eng to‘liq va to‘g‘ri aks ettira olish uchun til doimiy rivojlanishda bo‘lishi kerak. Tilning rivojlanishi bir necha darajalarda sodir bo‘ladi: fonetik, morfologik, sintaktik, semantik. O‘zgarishlar dinamikasi, til rivojlanishi bilan bog‘liq barcha hodisalar, birinchi navbatda, ushbu sohaga tegishli bo‘lishi kerak, chunki tilning lug‘at tarkibi uning eng ochiq va o‘zgarishlarga moyil bo‘lgan quyi tizimidir. Har bir davr jamiyatning yangiliklari va talablariga javob berishi kerak bo‘lgan ko‘plab o‘zgarishlar tilga o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Yil davomida o‘zbek tilida 400 ga yaqin yangi so‘zlar tug‘iladi. Bu dalil tilshunoslar oldiga yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi haqidagi ma’lumotni qayd etish emas, balki ularni tahlil qilish vazifasini qo‘yadi. Kundalik hayotimizda ilgari hech kim qo‘llamagan narsa va hodisalarni bildiruvchi so‘z va iboralardan nutqda foydalanishga harakat qilamiz. Lekin tildagi yangi so‘zlarning hammasi ham yangi leksik birliklar sifatida qaralmaydi. Ayrim kishilar tomonidan o‘ylab topilgan va qo‘llanilgan, lekin umumiy yoki odatiy bo‘lmagan yangi so‘zlarga okkozionalizm deyiladi. Ular tilda keng tarqalgan so‘z yasalishi shakllari bilan hosil qilinadi. Bunday so‘zlarning yasalishi so‘z yasashning mahsuldor shakllaridan foydalanish natijasida yuzaga keladi. Yangilik bo’yog’iga ega bo’lgan, yangi narsa-hodisa va tushunchalarni ifodalash uchun hosil qilingan so’zlar, ya’ni neologizmlar vaqti-vaqti bilan tilda paydo bo’lib tursa-da, badiiy matn uchun ular ko’p ham ahamiyatli emas. Badiiy matn uchun ijodkorning o’zi tomonidan badiiy niyatini ifodalash maqsadi bilan yasalgan, yaratilgan individual neologizmlar estetik qimmatga molikdir. Tildagi neologizmlarning paydo bo’lishi

obyektiv ehtiyojdir, ya’ni qandaydir yangi bir tushuncha yuzaga keladi, ayni shu tushunchani nomlash uchun yangi so’z yasaladi va bu yangi so’z vaqtlar o’tishi bilan tilning lug’at boyligidan joy oladi. Individual-badiiy neologizmlarning paydo bo’lishi esa subyektiv ehtiyojdir, ya’ni ijodkor o’z badiiy niyatining to’liq ro’yobga chiqishi, betakror ifoda topishi uchun yangi, hatto kutilmagan, tildagi so’z yasalishi me’yorlariga unchalik ham mos kelavermaydigan, bu me’yorlardan tamoman tashqariga chiqadigan yangi so’z yasaydi, unga matndagi turli til birliklarining integrativ munosabati ta’sirida reallashadigan turli badiiy ma’nolarni yuklaydi. Ijodkor o’zi yasagan yangi so’zning tilning lug’at boyligidan joy olishi yoki olmasligi haqida o’ylab ham ko’rmaydi, zotan, uning maqsadi ham bu emas. Masalan, yaqinda yasalgan hissadorlik, xatjild kabi neologizmlar til leksikasidan o’rin olib bo’ldi, ammo, aytaylik, A.Qodiriy “O’tgan kunlar” romanida badiiy tasvir ohangiga tamomila uyg’un tarzda yasagan qorong’uzor so’zi bir yarim asrdan ko’p vaqt o’tgan bo’lsa-da, romanning ichidan “tashqariga chiqqani yo’q”.

Aytish lozimki, ijodkor tomonidan yasalgan yangi so’z, avvalo, ayni shu yangiligi bilan o’quvchi diqqatini o’ziga tortadi va poetik qimmat kasb etadi, badiiy matndagi til birliklarining integrativ aloqalari esa bu poetik qimmatni yanada kuchaytiradi. Natijada poetik aktuallashgan yangi so’z estetik butunlik bo’lgan badiiy matnning o’ziga xos cho’qqilaridan biriga aylanadi.

Buni bir necha misolda ko’rib o’taylik. O’zbek tilida – sira qo’shimchasi ba’zi otlar va sen, siz olmoshlaridan fe’l yasaydi, “otlardan yasalgan fe’llarda asosdan anglashilgan narsa-predmetga ehtiyoj, shuni istash, asosdan anglashilgan holatni his etish ifodalanadi: qon+siramoq, suv+siramoq, tuz+siramoq, gumon+siramoq, xavfsira+moq, yot+siramoq, hadik+siramoq. Sen va siz olmoshlaridan yasalgan fe’llarda esa “sen” yoki “siz” deb gapirish ifodalanadi: sensirab gapirmoq, sizsiramoq.” Ammo badiiy matnda bu qoidalardan chekinish ham kuzatiladi, ya’ni bu qoidalarga mos kelmaydigan yangi so’zlar yasaladi. Masalan, taniqli shoir Faxriyor “Tungi tilaklar” she’rida mensiramoq tarzida yangi so’z yasaydi (tildagi manmansiramoq so’zidan mutlaqo farqli ma’noda):

Falakning ko’zlari mensirar – xunxor
Men qayon gizlanay, g’am dashti hamvor,
Bir kunda paymonam to’ladi ming bor...

Ko’rinib turganidek, mensiramoq fe’lining ma’nosi “men”ga ehtiyoj sezmoq, “men”ni istamoqdir, ya’ni asos va qo’shimchaning motivlanishi qon+siramoq, suv+siramoq so’zlaridagi kabidir. Buning ustiga, adabiy me’yorga ko’ra, men olmoshiga mazkur qo’shimcha qo’shilmasligi kerak edi. Ana shu tarzda individual yangi, kutilmagan so’z yasalgan va u birdaniga diqqatni tortadi, matndagi boshqa til birliklarining integrativ aloqalari asosida (xunxor, qayon gizlanay, g’am dashti, paymonam to’ladi kabi birliklar bilan munosabatda) uning badiiy ma’nosi yorqin namoyon bo’ladi. Shu shoirning yana bir she’rida sensiramoq fe’li yasalgan, bu yasalish shaklan yangi emasdek tuyuladi, ammo e’tibor qilinsa, undagi semantik motivlanish yangidir, ya’ni u adabiy tildagi “sen” deb gapirmoq ma’nosida emas, balki “sen”ga ehtiyoj sezmoq, “sen”ni istamoq ma’nosidadir. Shuning uchun ham bu so’z quyidagi parchada kuchli poetik ta’kid olgan:

Muhabbatning aldoqlarin ko’zlarimga surtdim men,
Sensiragan sog’inchlarni aldab yurdim asosan...

Quyidagi misollarda ham individual neologizmlarning poetik aktuallashganligini ko’rish mumkin: Shu boisdan Tarlonni oshiqcha zarbalamadim. Ta’tillanib podayotoqqa bordim (T.Murod, “Otamdan qolgan dalalar” romani). Onam birovlardan norozilansalar eng og’ir so’zlari «bemaza» bo’lardi (X. Do’stmuhammad, “Beozor qushning qarg’ishi” hikoyasi).

Ko’pirib boradi qo’ng’ir bulutlar,
Hademay yomg’irzor bo’ladi paydo (I.Mirzo, “Kuz” she’ri).
Meni ayadingmi, o’zingnimi yo?

okkozional so‘z nutq birligi, lekin tilga nisbatan potentsial birlik hisoblanadi.

XULOSA

Badiiy nutqda ishlovchi okkozionalizmlar adresatga ta’sir qilishning samarali usuli hisoblanadi. Okkozionalizm shaklining yangiligi, o‘ziga xosligi o‘quvchi e'tiborini tortadi, uni qiziqtiradi, muallif tomonidan unga xos bo‘lgan ma'noni ochish jarayoniga jalb qiladi.

An'anaviy ma'no va qadriyatlarni ifodalash usullaridan farqli o‘laroq, okkozionalizmnutq san'atida, jurnalistikada va nutqning boshqa turlarida ma'lum afzalliklarga ega. Birinchidan, u ko‘pincha individual muallifning g‘oyalarini yetkazishning o‘ziga xos og‘zaki vositasi sifatida qaraladi, muallifning o‘ziga xos tasviri. Ikkinchidan, okkozionalizmlar tilshunoslarda katta qiziqish uyg‘otadi, chunki ular so‘z yasashning subyektiv-baho qobiliyatini hamda intellektual-muallifning o‘quvchi bilan til o‘yinining rang-barang namunalarini ifodalaydi, uning ijodiy imkoniyatlarini baholay oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1.Смирницкий А. Объективность существования языка: Материалы к курсам языкознания / Под ред. В. А. Звегинцева. М.: МГУ, 1954.

2. Винокур Г. О. В49. Филологические исследования: Лингвистика и поэтика. —. М.: Наука**,** 1990 31-с

3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 1966. 15-с

4. Фельдман Н.И. Окказиональные слова и лексикография 1957. 34

5. To‘xtasinova O.Y. “O‘zbek tilida leksik okkozionalizmlar va ularning badiiy- estetik xususiyatlari”. Filol.fan nomz. Dissert, avtoref. -T., 2007.

6. Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. Филол.фан.докт...дис.-Тошкент; 1999.